DEME LÁSZLÓ

Az anyanyelv és az első idegen nyelv

Mielőtt a témába kezdenék, régi rossz szokásom szerint előre tisztázom, hogy a címben és a továbbiakban melyik szón mit értek. Különösen fontosnak látszik ez olyan területeken — a miénken is —, amelyeken gyakori mostanában, hogy egymás mellé beszélünk, azaz külön-külön malmokban őrölünk, mert azonos szavakat használunk ugyan, de más-más értelemben, s értelmezésük nélkül. Ezért áll itt elöljáróban néhány meghatározás; tehát nem annak hitében, hogy ezek föltétlenül helyesek, csak annak szándékával, hogy tájékoztatást adjak általam nekik tulajdonított értelmükről, arra törekedvén, hogy a velem való esetleges egyet nem értés is megértésen alapuljon azért, ne félreértésen.

A *nyelv* a továbbiakban úgy értendő, mint eszköz a valóságtagolásnak (vagyis a fogalmi alapú elemző gondolkodásnak) és a valóságtükrözésnek (azaz a gondolatot érzékelhetővé tevő kommunikációnak) a megvalósításához. Ez az eszköz közösségi alkotású és érvényű, de egyéni felhasználású; maga a kialakulása olyan társadalomtörténeti (filogenetikus) folyamat eredménye, amely az egyén fejlődése (az ontogenezis) folyamatában — kicsinyített és gyorsított modelljében, a nyelvelsajátítás ütemeiben — megismétlődik. A nyelvnek mint eszközkészletnek elemei a használati szint — tehát a beszédcselekvések — számára sokféle jelentésbeli és szerkesztésbeli lehetőséget (szakszerűen szólva: sokféle szemantikai és grammatikai potenciát) hordoznak magukban. De ezek a lehetőségek nem maguk érvényesítik önmagukat, más szóval: a használatban a nyelv nem maga irányítja önmagát; a beszéd, a nyelvhasználat, nyelven kívülről — a kommunikációs aktus során fizikailag érzékelhetővé tett (így is mondjuk: objektivált) gondolkodás által — vezérelt folyamat. Ez azt jelenti: az állomány természetében az elemek felhasználásának nem az okára, csak a módjára nyerhetünk magyarázatot.

Az *anyanyelv* nem nyelvtípus, és semmiképp sem értékkategória; csak viszonyfogalom. Az anyanyelv az egyén szempontjából — s kié-kié a magáéból persze — abszolute kiemelt helyzetű (minthogy elsődleges beépülésű) eszköze a külvilágra való reagálásnak, a valóság megismerésének s a róla való (a megismerés eredményét tükröző) gondolkodásnak; nem kevésbé annak, hogy az egyén mások számára érzékelhetővé tegye, a velük való közlés szándékával kinyilváníthassa a megismerés és gondolkodás révén benne felhalmozódott pszichikai tartalmat. Az emberi egyed a nyelviség révén nevelődik társadalmi egyénné; s ezért az a nyelv, amely a külvilággal való ismerkedése, a valóságszemléletének kialakulása folyamatában eszközül szolgál ehhez, elválaszthatatlanul összenő benne a külvilággal az egyik, s az ezt tükröző gondolkodással a másik oldalon. Ezért az anyanyelven a fogalom és a szó, de ugyanígy a gondolat és a megfogalmazási forma is, a spontán azonosság kapcsolatában van. Anyanyelvünkön csak akkor keressük a szót, ha a fogalom sem tisztult le bennünk; s csak akkor küszködünk a szöveg formálásával, ha a gondolatnak magának kell tisztulnia-alakulnia még.

Idegen nyelvnek nevezhetjük az egyén szempontjából a reagálásnak, az ismeretszerzésnek és a kommunikációnak minden olyan eszközét, amelyet másodlagosan szerez meg ehhez az elsőhöz (még akkor is, ha beépülése esetleg nem teljesen másodlagos, hanem többé-kevésbé párhuzamos az elsőével). Az első idegen nyelv elsajátításával az egyénben egyfajta *kétnyelvűség* alakul ki, továbbiakéval pedig többnyelvűség. Olyan állapota ez az emberi egyednek, amelyben egynél több jelrendszert képes használni; bár általában és jellemzően valamelyiknek az elsőbbségével, amelyet mindenképpen spontán ismer és használ. Ez az anyanyelve. A többit, az idege-

neket, ugyancsak megismerheti spontán, megfelelő környezethatás révén; de — ma már ez igen jellemző — elsajátíthatja tudatos (azaz tanulási) folyamat útján is. (Az egyén két- és többnyelvűségénél jóval bonyolultabb kérdés a mikrotársadalmaké, például a nemzetiségeké; ezzel itt most nem kell foglalkoznunk.)

Az egyén társadalmiasodása és a valóság egyéni megismerése szempontjából tehát az anyanyelv szerepe a döntő. Mert mivel ismerkedik-barátkozik az emberi egyed, aki egy adott nyelvi mikrotársadalomba született és nevelkedik bele? Természetesen a valósággal, a külvilággal. Csakhogy nem közvetlenül, hanem közvetve (vagy legalábbis: közvetítéssel), hiszen olyan tükrözésben-tagolásban, amely a dolgoknak és jellemzőiknek és kapcsolataiknak már készen adja a társadalmilag kialakított fogalomállományát, sőt fogalomrendszerét. A szavak mint nevek révén készen kapja például a *cseresznye* és a *meggy* fogalmát; a róluk való legfontosabb (s általa már csak tapasztalati úton ellenőrzendő) ismereteket, többek között azt, hogy a kettő — bár hasonlít egymásra — két dolog. S ugyanígy a *barack* általános fogalmát, az alája rendelt *sárgabarack* és *őszibarack* válfajokkal együtt, s persze azt is, hogy e két válfaj — ha különbözik is egymástól — egyazon dolog két megjelenési formája. A szó mint név tisztázza számára, hogy a *birkahús* a birkának a húsa, a *disznósajt* pedig a disznó aprólékából készült „öntemény".

A valóság elemei azonban különféle (állandó vagy alkalmi) kapcsolatokban állnak egymással; s mozgásformáik révén folyamatok résztvevői. A kapcsolatok közt a legegyszerűbb a térbeli egymásmellettiség vagy az időbeli egymásutániság; de objektíve fennáll a valóságelemek és valóságmozzanatok között az ellentétesség, az okozatiság, a következményesség stb. kapcsolatformája is. E viszonyfajták jelölésére is megalkotta a társadalom már a maga nyelvi eszközeit (*és, majd; de; hiszen, mert; tehát;* stb.). Segítségükkel az egyén a saját látásmódjának — mondhatjuk így: saját látásbeli mélységének — megfelelő szinten tükrözheti a valóságbeli eseményeket, folyamatokat. Vegyük csak ezt: „Nem nézett körül, *és* lelépett a járdáról, *és* épp arra jött egy autó, *és* már nem tudott megállni, *és* elütötte." Az eseménymozzanatok valóban követték egymást időben, s aki csak ezt a szintjüket látja, annak kifejezésére megfelelően válogatott a nyelvi eszközökből. De ugyanez tükröződhet így is: „*Úgy* lépett le a járdáról, *hogy* nem nézett körül, *s ezért* egy autó, *amely* épp arra jött, elütötte, *mert* már nem tudott megállni." Idegen nyelven a kétféle megjelenítési szint között gyakran a nyelvismeretünk szintje dönt; anyanyelvünkön viszont egyedül a valóságismeretünk és valóságtükrözési készségünk mélységszintje.

A beszélő persze nem is tudja, hogy fogalomvilága és gondolkodásmódja menynyire függvénye az őt körülvevő mikrotársadalom történetileg kialakult látás- és gondolkodásmódjának. Az egynyelvű ember számára a legtermészetesebb dolog, hogy „a" nyelv „a" világot tükrözi, s „a" világ olyan, amilyennek „a" nyelv — vagyis az ő anyanyelve — láttatja. Így az anyanyelvre is akkor csodálkozik rá valójában, amikor az első idegen nyelv rádöbbenti, hogy létezhet — sőt: létezik — másfajta valóságszemlélet is, mint az övé. Amikor — mondjuk — a németből arról értesül, hogy a „Kirsche" egy dolog, csak épp két válfaja van: az általában édes „Kirsche" (= *cseresznye*), s mellette egy savanyú is, a „Sauerkirsche" (= *savanyúcseresznye*, azaz: *meggy*). Vagy amikor egy szlováknak azt igyekszik megmagyarázni (nem sok sikerrel), hogy a „broský" meg a „marhuľa" nem két dolog (mert nekünk az *őszibarack* meg a *sárgabarack* nem az), csak válfaja egymásnak. — És tovább: a németnek, de a szlováknak is, a *disznósajt*-ban nem az a jellemző, hogy a disznónak a sajtféléje, hanem az, hogy betöltés után prés alá kerül (mert ezt rögzíti agyában a *Presswurst*, illetőleg a *tlačenka* elnevezés). Az angol városi gyerekek közül meg kevés tudja, hogy a *mutton* melyik élő állattal van kapcsolatban (mert úgy jelöli a *birkahúst*, hogy a névben sem a *birka*, sem a *hús* elem nem szerepel).

A nyelvi eszközök és formák tehát a valóságra utalnak ugyan, de az adott nyelvet kialakító és használó társadalom szemléletével; így is mondhatnánk: annak a szemüvegén át. És — a hasonlatot folytatva — minden szemüveg más színű egy kissé, tehát árnyalataiban másképp tükrözi ugyanazt a valóságot. Ezért bízvást

mondhatjuk: az anyanyelv egyben „anyagondolkodás" is, hiszen benne van a történelmileg felhalmozódott, nemzedékről nemzedékre öröklődő és erősödő mikrotársadalmi kollektív szubjektivitás. Ezt persze anyanyelvünkön sosem vennénk észre, mert annak a szemüvegén át (s e szemüveg színtorzítása szerint) szoktuk meg a világot látni; más szóval: számunkra ennek a nyelvnek az eszközei és formái olyan spontán használatúak, hogy gondolkodásunk tartalma és formája áttétel nélküli, sőt egyazon folyamatnak csak két oldala, két arculata.

Más az eset idegen nyelv használata közben; sőt már az idegen nyelv tanulása is alapvetően eltér — modelljében — az anyanyelv elsajátításának folyamatától. Ennek során ugyanis már nem a világot ismerjük meg — azt már megismertük az anyanyelvvel —, hanem egy második kommunikációs eszközrendszert. Anyanyelvünkön a gondolkodás folyamata és kifejezése egyazon tevékenység kétféle formai oldala; idegen nyelven — az esetek túlnyomó többségében — a kettő úgy válik szét, hogy a gondolkodásnak a folyamata az anyanyelvhez tapad, s csak a kifejezése az idegenhez. Anyanyelven, ha nem találjuk a szót, a fogalmat keressük valójában; idegenen gyakran csak a (számunkra különben világos) fogalom nevét. S ugyanígy a gondolat és a mondatalkotás viszonyában.

Az idegen nyelv tanulása az egyéni kétnyelvűség előidézésének folyamata. Jeleztük: a kétnyelvűség lehet spontán, azaz társadalmi eredetű, s lehet tudatos, azaz tanulásos. Az első, a spontán kétnyelvűség, nyelvileg vegyes társadalmi környezetben léphet fel. Eredményezhet akár párhuzamosan beépült direkt reflexrendszert is: az ilyen egyén öntudatlanul is azon a nyelven reagál, amelyiken szólnak hozzá. — A tanulásos kétnyelvűségnek viszont mindig kapcsolt reflex az eredménye; még a más nyelvű országokban nagyobb tömbökben élő nemzetiségi csoportok gyermekeinél is. Az ilyen egyed többé-kevésbé mindig anyanyelvi áttétellel észlel, ért, gondolkodik és válaszol. Az anyanyelven az *asztal* meg a *szék* egy-egy tárggyal azonos, a *de* meg a *mert* egy-egy viszonyfajtával. Ezzel szemben a *table* meg a *chair*, illetőleg a *but* meg a *because* ugyanannak a beszélőnek már nem egy-egy tárgy, illetőleg egy-egy viszony jelölője, hanem az *asztal*-é meg a *szék*-é, illetőleg a *de*-é meg a *mert*-é. Ez érthető: a tanulásos kétnyelvűség a természetes nyelvi közegen kívül, annak spontaneizáló hatását nélkülözve jön létre; jelei és kapcsolásformái nem a valóság megismerése közben, hanem a valóság ismerete alapján épülnek az agyba, s így nem a tárgyakhoz és jellemzőikhez és kapcsolataikhoz asszociálódnak közvetlenül, hanem a róluk már kialakított fogalmainkhoz; — még akkor is, ha esetleg a nevükhöz nem. (Az egy időben divatos „direkt módszer" is csak az anyanyelvi nevekhez rögzülést tudta — ha tudta — elkerülni, az anyanyelven már rögzült fogalmakat aligha.)

Tudjuk már: az *első idegen nyelv* az, ami ráébreszti az egyént a nyelvnek (s benne az anyanyelvnek) „nyelvségére", tehát arra, hogy a nyelv meg a benne tükröződő gondolat éppúgy nem azonos egymással, mint a gondolat meg a benne tükröződő valóság sem. A további idegen nyelvek elsajátítása csak mennyiségi továbbhaladás már, az elsőé viszont minőségi ugrás: elszakadás a direkt tükröződés téves elvétől, akár így mondhatjuk: tévhitétől. Annak élményszerű felfedezése, hogy a nyelvekben a társadalmak a *valóságot* elemzik-tagolják ugyan, de a nyelvekben a *társadalmak* elemzik-tagolják a valóságot, nem a valóság önmagát; a beszédben pedig az egyén e *társadalmilag szentesített* eszközrendszert használja ugyan a valóság tükrözésére, de ezt a társadalmilag szentesített eszközrendszert *az egyén* használja a valóság tükrözésére, azaz szubjektív gondolatait teszi benne érzékelhetővé.

Persze minden nyelv történetileg kialakult társadalmi látásmódot hordoz. Ám anyanyelvünkön ezt nem vesszük észre; csak az első idegen nyelv tanulásakor döbbennünk rá, hogy azt használva annak a szemüvegét kell mindig feltennünk, annak fogalomalkotás- és gondolkodásmódját (mondhatjuk így is: annak színtorzításmódját) kell magunkévá tenni. S ez a „természetes" nyelvekben különféle irányú és arányú, sok történelmi ballaszttal, de legalábbis esetlegességekkel terhelt. Az adott nyelv jellemző jegyei így — bármelyik is az „első idegen" — könnyen elfedik „a"

nyelv jellemzőit. Olyan téves visszasugárzást adhat ez, mintha nem minden nyelv torzítaná — a maga módján — a tükrözött valóságot (tehát a magunké is), csak az az idegen, amelyikkel éppen barátkozunk.

Ezért is hasznos kísérlet olyat választani első idegen nyelvnek, amelyik keveset tartalmaz az esetlegességekből, de annál többet a *közösből*, vagyis „a" nyelvre jellemző vonásokból. Amelyben például megvannak a szófajok, de nincsenek benne nyelvtani nemek és ehhez tapadó deklinációs különbségek. Amelynek szóalkotásában egyensúlyban van a szóképzés és a szóösszetétel használati aránya. Amelynek alaktanában megvan az agglutináció, a toldalékolás (a többesjel és a tárgyrag képében), de nincsen sem zárt deklinációs rendszer, sem toldalékolt alakok hosszú és nyitott sora, mert a viszonyítások rövid segédszókkal fejeződnek ki. Amelyikben tehát lehetőleg minden megvan, ami a gondolatátadáshoz kell, és lehetőleg semmi sincsen, ami történetileg lerakódott fölösleg volna.

Zamenhofnak — s az ő kezdeményezését folytató, idestova évszázados mozgalomnak — sikerült a valóságszemlélő (de egyben valóságtorzító) színes szemüvegfajták sokféle árnyalatából kikevernie azt, amelyik a legközelebb áll a színtelenhez. Rajta keresztül — ha elsőnek tesszük fel a magunké után — nemcsak a többi idegenre láthatunk majd jobban, reálisabban, hanem, visszapillantva, még a magunk anyanyelvére is.

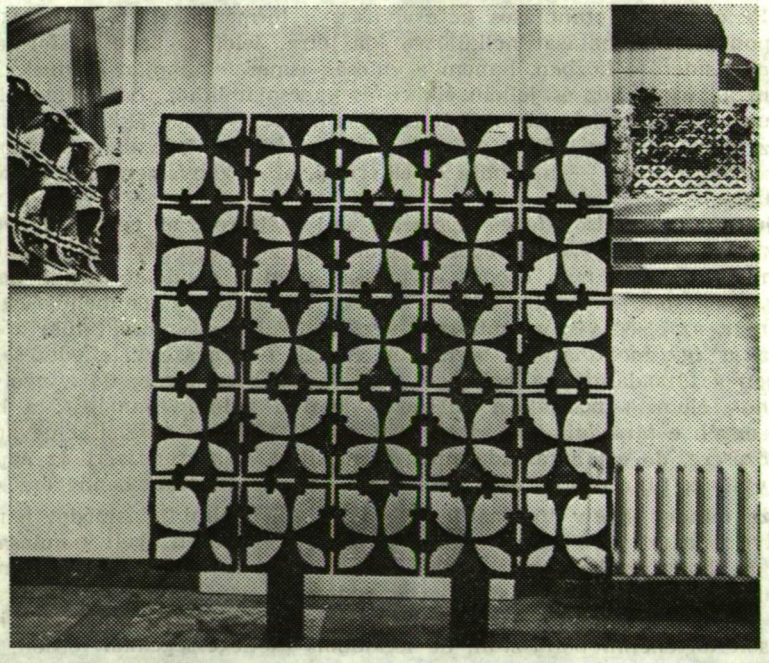

LEHOCZKY JÁNOS KOVÁCSOLTVAS KAPUJA